

Μαργκαρέτε Μποϋμπερ-Νούμαν

«Μίλενα ἀπὸ τὴν Πράγα»

Μετάφραση
Τούλα Σιετῆ

Ἐπιμέλεια-ἐπίμετρο
Ἄδριανή Δημακοπούλου

Θεώρηση κειμένων
Μήνα Πατεράκη-Γαρέφη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σημείωμα τῆς ἐπιμελήτριας στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση	9
--	---

«ΜΙΛΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΑΓΑ»

Εὐχαριστίες τῆς συγγραφέως	11
Συνάντηση στὸ τεῖχος τῶν δακρύων	15
Δυνατότερη ἀπὸ κάθε εἴδους βαρβαρότητα	29
Γιὰν Γιέσενσκυ	36
Τὸ ξύπνημα τῶν μινερβιάδων	49
Αὐτὴ ποὺ ἀγαπᾶ	68
Ἄπύθμενα βάθη	84
Ὁ Φράντς Κάφκα καὶ ἡ Μίλενα	95
Δρόμος πρὸς τὴν ἀπλότητα	118
Γάμος καὶ ἀρρώστια	134
Τὸ ἀδιέξοδο	145
Νέα καθήκοντα	157
Πολιτικὴ συντάκτρια	164
Παναγία Ἐλεοῦσα	180
Μὴν ἀφήσεις νὰ χαθοῦμε... ..	193
Ἡ καταστροφικὴ ἔκρηξη	203
Ἐλεύθερος ἄνθρωπος	227
«Στὸν ὀρίζοντα ἀνατέλλει θλιμμένη μιὰ ἐποχή...»	237
Προστατευόμενες	245

Οἱ ζηλωτῆς	255
Φιλία στὴ ζωὴ καὶ στὸν θάνατο	267
Τὰ τελευταῖα τῆς γενέθλια	290
Τὸ τέλος τῆς Μίλινα	295

ΕΠΙΜΕΤΡΟ ΤΗΣ ΑΔΡΙΑΝΗΣ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

«Ἔρως φιλότητος»: Μαργκαρέτε Μποῦμπερ-Νόμαν καὶ Μίλινα Γιέσενσκα	309
Βιογραφικὰ σημειώματα	379
Σημείωμα γιὰ τὴ συγγραφέα	465
Πίνακας κυριωνύμων	473
Εὔρετήριο προσώπων	479
EIKONES	495

ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΣΤΟ ΤΕΙΧΟΣ ΤΩΝ ΔΑΚΡΥΩΝ

ΣΤΙΣ 21 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1940 ΕΛΑΒΑ τὸ πρῶτο γράμμα ἀπὸ τῆ Μίλενα, ἓνα σημείωμα πὸ μου βάλανε στὸ χέρι κρυφὰ στὴ Λάγκερστρασε.² Γνωρίζομασταν μόλις λίγες μέρες. Ἄλλὰ τί σημασία ἔχουν οἱ μέρες ὅταν ὁ χρόνος δὲν μοιράζεται πιά σὲ ὧρες καὶ σὲ λεπτά, ἀλλὰ μετρίεται μὲ τοὺς χτύπους τῆς καρδιάς.

Συναντηθήκαμε στὸ γυναικεῖο στρατόπεδο συγκέντρωσης τοῦ Ράβενσμπρουκ. Ἡ Μίλενα εἶχε ἀκούσει γιὰ τὴν ἱστορία μου³ ἀπὸ μιὰ Γερμανίδα πὸ εἶχε ἔρθει μὲ τὴν ἴδια φουρνιά ἐκτοπισμένων στὸ Ράβενσμπρουκ. Ἡ δημοσιογράφος Μίλενα Γιέσενσκα ἤθελε νὰ μου μιλήσει, ἤθελε νὰ μάθει ἐὰν οἱ Σοβιετικοὶ εἶχαν ὄντως παραδώσει στὸν Χίτλερ ἀντιφασίστες πρόσφυγες. Ἡ Μίλενα ἦρθε πρὸς τὸ μέρος μου τὴν ὥρα τοῦ περιπάτου τῶν «νέων προσαγωγῶν», στὸν στενὸ δρόμο ἀνάμεσα στὴν πλαϊνὴ πρόσοψη τῶν παραπηγμάτων καὶ τὸ ψηλὸ περιτείχισμα τοῦ στρατοπέδου μὲ τὸ ἠλεκτροφόρο ἀγκαθωτὸ συρματόπλεγμα, τὸ τεῖχος πὸ μᾶς χώριζε ἀπ' τὴν ἐλευθερία. Συστήθηκε λέγοντας: «Μίλενα ἀπὸ τὴν Πράγα». Γιὰ τὴ Μίλενα ἡ πόλη της ἦταν σημαντικότερη ἀπὸ τὸ ἐπάνωμὸ της. Δὲν θὰ

2. Λάγκερστρασε (Lagerstraße): ὁ κεντρικὸς δρόμος τοῦ στρατοπέδου [Σ.τ.Ἐ.].

3. Βλ. τὸ βιβλίο τῆς Μποῦμπερ-Νόμαν *Als Gefangene bei Stalin und Hitler: Eine Welt im Dunkel* [Φυλακισμένη τοῦ Στάλιν καὶ τοῦ Χίτλερ: Ἕνας κόσμος στὸ σκοτάδι], Φρανκφούρτη/Βερολίνο 1993 (πρῶτη ἔκδοση: Μόναχο 1949) [Σ.τ.Ἐ.].

ξεχάσω ποτέ τη χειρονομία, τόν τρόπο που μου ἔδωσε για πρώτη φορά τὸ χέρι, τὴ δύναμη καὶ τὴ χάρη τῆς κίνησης. Ὅταν πῆρα τὸ χέρι της στὸ δικό μου, εἶπε λίγο εἰρωνικά: «Σᾶς παρακαλῶ, μὴ μου τὸ σφίξετε καὶ τὸ τραντάξετε, ὅπως τὸ συνηθίζετε ἐσεῖς οἱ Γερμανοί. Τὰ δάχτυλά μου εἶναι ἄρρωστα...». Εἶδα ἓνα πρόσωπο σημαδεμένο ἀπ' τὴ βαριά ἀρρώστια, μὲ τὸ πελιδνό, γκριζο χρῶμα τῆς φυλακῆς. Τὴν ἐντύπωση τῆς ἀρρώστιας ὥστόσο τὴν ἔσβηναν ἡ ἔνταση στὸ βλέμμα καὶ ἡ ζωντάνια τῶν κινήσεών της. Ἡ Μίλενα ἦταν ψηλὴ καὶ εὐθυτενῆς καὶ εἶχε ὤμους φαρδιούς καὶ κεφάλι χαριτωμένο. Μάτια καὶ πηγούνη πρόδιδαν ἄνθρωπο πού ἔπαιρνε πρωτοβουλίες, τὰ ὠραῖα γραμμένα χεῖλη συναισθηματικὴ περίσσεια. Μὲ τὴ θηλυκὴ, τρυφερὴ μὴτὴ ὅμως τὸ πρόσωπο φαινόταν εὐθραυστο, καὶ τὴ σοβαρότητα τοῦ κάπως κυρτοῦ μετώπου μετρίαζαν οἱ μικρὲς μποῦκλες πού τὸ πλαισιώναν.

Στεκόμασταν στὸν στενὸ ἐκεῖνο διάδρομο ἐμποδίζοντας τίς ἄλλες κρατούμενες νὰ συνεχίσουν τὸν δρόμο τους, κόβοντας τὸ πηγαινέλα τῶν γυναικῶν. Ἐξοργισμένες προσπάθησαν νὰ μᾶς σπρώξουν νὰ προχωρήσουμε, τόσο πού εὐχήθηκα νὰ τελειώσουν οἱ συστάσεις τὸ ταχύτερο δυνατὸν καὶ νὰ ἐνταχθῶ ξανά στὸν ρυθμὸ τοῦ περιπάτου πού προέβλεπε ὁ κανονισμός. Μετὰ ἀπὸ τόσα χρόνια σὲ στρατόπεδα, εἶχα μάθει νὰ προσαρμόζομαι στοὺς ἐξωτερικοὺς νόμους αὐτῆς τῆς ἀγέλης τῶν κρατουμένων. Ἀλλὰ ἡ Μίλενα στεροῦνταν ἐντελῶς τέτοιου εἴδους ἱκανοτήτων. Στὸν δρόμο τοῦ στρατοπέδου φερόταν ἀκριβῶς σὰν νὰ εἶχαμε συναντηθεῖ στὸ βουλεβάρτο κάποιας εἰρηνικῆς πόλης. Τράβηξε σὲ μάκρος τὸν χαιρετισμό. Ἦταν ἐντελῶς ὑπὸ τὸ κράτος τῆς χαρᾶς πού δίνει ἡ καινούργια γνωριμία ἢ ἴσως καὶ τοῦ πάθους τῆς δημοσιογράφου, τῆς ἐπιθυμίας νὰ καταλάβει ἓνα ἀλλόκοτο πεπρωμένο. Ἄνετηρέαστη ἀπ' τὰ μουρμουρητὰ διαμαρτυρίας καὶ τὴν ὀχλαγωγία γύρω μας, ἀπολάμβανε τὸ γεγονός μὲ τὴν ἡσυχία της. Τὰ πρῶτα λεπτὰ ἡ ἀνεμελιά της μὲ εἶχε ἐκνευρίσει, ἔπειτα ὅμως ἄρχισε νὰ μὲ συναρπάξει. Ἐδῶ μπροστά μου ὑπῆρχε ἓνας ἄνθρωπος μὲ ἀκέραιη ἀκόμα τὴ σι-

γουριά του, ένας άνθρωπος ελεύθερος ανάμεσα σ' όλους τους ταπεινωμένους!

Ἐπειτα συνεχίσαμε νὰ περπατᾶμε ἀκριβῶς ὅπως καὶ οἱ ἄλλες, πάνω κάτω πλάι στὸ «τεῖχος τῶν δακρῶν» — ἔτσι εἶχε ὀνομάσει ἡ Μίλενα αὐτὸν τὸν δρόμο—, τυλιγμένες στὴν περιδινούμενη σκόνη ποὺ σήκωναν τὰ ξυλοπάπουτσά μας. Στὴν κανονικὴ ζωὴ, ὅταν συναντᾶμε κάποιον ἄνθρωπο, τὰ ροῦχα του κάτι μᾶς λένε γι' αὐτόν, ἀκόμη κι ἂν μᾶς εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστος, διότι, ἂν μὴ τι ἄλλο, φανερώνουν συχνὰ σὲ ποιὸν κοινωνικὸ χῶρο κινεῖται. Ἡ «Μίλενα ἀπὸ τὴν Πράγα» φοροῦσε τὸ ἴδιο ριγωτό, μακρὺ, ἄχαρο ροῦχο τῆς φυλακῆς ὅπως κι ἐγώ, τὴν μπλὲ ποδιὰ καὶ τὸ ὑποχρεωτικὸ μαντίλι στὸ κεφάλι. Δὲν ἤξερα γιὰ κείνην παρὰ μόνο ὅτι ἦταν Τσέχα κρατούμενη καὶ δημοσιογράφος. Μιλοῦσε μὲ ἐλαφρῶς τσεχικὴ προφορά, ἀλλὰ ὄχι σὰν ξένη, γιατί κατεῖχε τόσο τέλεια τὰ γερμανικά, ὥστε ὁ πλοῦτος τοῦ λεξιλογίου της, ἡ ἐκφραστικὴ της δεινότητα μ' ἐνθουσίασαν ἀπὸ τὸ πρῶτο κιόλας δεκάλεπτο τῆς γνωριμίας μας.

Μετὰ ἀπὸ μερικὰ λόγια ἀποχαιρετισμοῦ καὶ τὸ συνηθισμένο «ἄουφ βίντερζεεν!», γύρισα τρέχοντας στὸ παράπηγμά μου καὶ δὲν ἤξερα τί μοῦ γινόταν. Ὅλη τὴν ὑπόλοιπη μέρα ἤμουν τυφλὴ καὶ κουφὴ στὰ πάντα. Μὲ γέμιζε τὸ εὐῆχο «Μίλενα», τὸ ὄνομά της, ποὺ τὸ ἐπαναλάμβανα νοερὰ μὲ ἠδονή.

Τὰ σφοδρὰ συναισθήματά μου μπορεῖ νὰ τὰ φανταστεῖ μόνον ὅποιος ὑπῆρξε ποτὲ ὀλομόναχος ἀνάμεσα σὲ χιλιάδες ἄλλους καὶ ἐπιπλέον σὲ στρατόπεδο συγκέντρωσης. Ἀρχῆς Αὐγούστου τοῦ 1940 μεταφέρθηκα στὸ Ράβενσμπρουκ. Πίσω μου εἶχα ἀφήσει τὰ χρόνια τοῦ τρόμου στὴ σοβιετικὴ Ρωσία: σύλληψη ἀπὸ τὴν Ἐν-Κά-Βε-Ντέ⁴ στὴ Μόσχα, καταδίκη σὲ πέντε χρόνια καταναγκαστικὰ ἔργα, ἐκτοπισμὸς στὸ στρατό-

4. NKVD, στὰ ρωσικὰ НКВД, ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ τῶν λέξεων Народный Комиссариат Внутренних Дел (Λαϊκὴ Ἐπιτροπὴ Ἐσωτερικῶν Ὑποθέσεων [1934-1946]) [Σ.τ.Ἐ.].

πεδο συγκέντρωσης στην Καραγκάντα του Καζακστάν και μετά παράδοση από τη ρωσική αστυνομία στους Γερμανούς, τὸ 1940. Ἀκολούθησαν φυλάκιση και ἀνακρίσεις ἐπὶ μῆνες ἀπὸ τὴν Γκεστάπο στὸ Βερολίνο και τέλος μεταγωγή στὸ γερμανικὸ στρατόπεδο συγκέντρωσης. Τὴν τρίτη κιόλας μέρα μετὰ τὴν ἄφιξή μου στὸ Ράβενσμπρουκ, οἱ συγκρατούμενές μου Γερμανίδες μέλη τοῦ ΚΚ φρόντισαν νὰ με περάσουν ἀπὸ ἀνάκριση, γιατί ἤξεραν ὅτι ἤμουν ἡ σύντροφος τοῦ Χάιντς Νούμαν* και ὅτι δὲν ἀπέκρυπτα τὶς πικρὲς ἐμπειρίες μας στὴ σοβιετικὴ Ρωσία. Μετὰ τὴν ἀνάκριση μοῦ κολλήσανε τὴ ρετσινιὰ τῆς «προδότρας» ἰσχυριζόμενες ὅτι διέδιδα ψεύδη γιὰ τὴ σοβιετικὴ Ρωσία· και ἐπειδὴ οἱ κομμουνίστριες στὸ Ράβενσμπρουκ ἀνῆκαν στὴν ἀριστοκρατία τῶν κρατουμένων, ἡ προγραφή μου στέφθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιθυμητὴ ἐπιτυχία: οἱ πολιτικὲς συγκρατούμενες με ἀπέφευγαν, λὲς κι ἔπασχα ἀπὸ κάποιο μεταδοτικὸ νόσημα.

Ἡ Τσέχα Μίλενα Γιέσενσκα ἦταν ἡ πρώτη πολιτικὴ κρατούμενη στὸ γερμανικὸ στρατόπεδο συγκέντρωσης πὸ ὄχι μόνο μοῦ μίλησε, ἀλλὰ με ἐμπιστεύτηκε και πίστεψε σ' ἐμένα. Εὐχαριστῶ τὴ μοίρα πὸ μ' ἔφερε στὸ Ράβενσμπρουκ, γιατί ἐκεῖ συνάντησα τὴ Μίλενα.

Τὸ Ράβενσμπρουκ βρίσκεται στὴν περιοχὴ τοῦ Μεκλεμβούργου, 80 χιλιόμετρα βορείως τοῦ Βερολίνου. Τὸ 1940 ἡ Γκεστάπο εἶχε κλείσει ἐδῶ πέντε περίπου χιλιάδες γυναῖκες, πολιτικὲς κρατούμενες, Ἑβραῖες, γυναῖκες πὸ εἶχαν συλληφθεῖ γιὰ θρησκευτικὸς λόγους, Τσιγγάνες, ποινικὲς κρατούμενες και «ἀντικοινωνικὰ στοιχεῖα». Πρὸς τὸ τέλος τοῦ πολέμου, στὸ Ράβενσμπρουκ οἱ κρατούμενες ἔφταναν τὶς εἴκοσι πέντε χιλιάδες. Ἀρχικὰ τὸ στρατόπεδο τὸ ἀποτελοῦσαν δεκαεξὶ ἰσόγεια παραπήγματα, πὸ με τὸ πέρασμα τῶν χρόνων αὐτοὶ οἱ στάβλοι ὅπου στοιβάζονταν οἱ κρατούμενες ἔγιναν

* Οἱ ἀστερίσκοι παραπέμπουν στὰ βιογραφικὰ σημειώματα στὸ τέλος τοῦ βιβλίου.

τριάντα δύο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ποινικὲς καὶ τὶς ἀντικοινωνικὲς, οἱ πεταμένες στὸ στρατόπεδο γυναῖκες ἦταν νοικοκυρές, μητέρες, νεαρὰ κορίτσια, διαφορετικὲς βέβαια στὸν χαρακτήρα, ποὺ ὅμως δὲν διέφεραν σὲ τίποτε ἀπὸ τὶς ἄλλες ποὺ ζοῦσαν ἐλεύθερες. Τὴν πρώτη χρονιά, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς Γερμανίδες, Πολωνὲς καὶ Τσέχες πολιτικὲς κρατούμενες κι ἐκεῖνες ποὺ ἦταν μάρτυρες τοῦ Ἰεχωβά, ἐλάχιστες ἦταν συνειδητὰ ἐναντίον τοῦ ναζιστικοῦ καθεστῶτος. Ἀργότερα ὁ ἀριθμὸς τους αὐξήθηκε μὲ τὶς ἀντιστασιακὲς ποὺ προέρχονταν ἀπ' ὅλες τὶς κατεχόμενες χῶρες.

Οἱ πολιτικὲς κρατούμενες προσαρμόζονταν εὐκολότερα στὴ ζωὴ τοῦ στρατοπέδου. Εἶχαν ἀγωνιστεῖ, κι αὐτὸ ἔδινε νόημα στὴ θυσία τους. Ὁ ἐγκλεισμὸς τους σὲ στρατόπεδο ἐπιβεβαίωνε πόσο ἐπικίνδυνες ἦταν γιὰ τὸν ἐθνικοσοσιαλισμὸ, πράγμα ποὺ μεγάλωνε τὸν αὐτοσεβασμὸ τους. Ἀλλὰ τὴν πλειονότητα τῶν κρατουμένων ἀποτελοῦσαν πάντα ἄνθρωποι ἁθῶοι, ποὺ ζοῦσαν αὐτὸν τὸν ἐφιάλτη δίχως νὰ ξέρουν γιατί.

Κάθε γυναῖκα, ὅταν τὴ συνελάμβαναν, ἀρπαζόταν μ' ὅλες τῆς τὶς σκέψεις ἀπ' τὴ ζωὴ ἀπὸ τὴν ὁποία τὴν εἶχαν ἀποσπάσει βίαια, ἀπ' τὰ παιδιά, τὸν ἄντρα, τὸ πατρικὸ σπίτι. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν κατάστασι βιαιότητας ἀπόγνωσης μεταφέρονταν ἔπειτα οἱ γυναῖκες καὶ ἐγκλείονταν ἐπ' ἀόριστον σὲ κάποιον στρατόπεδο συγκέντρωσις. Καὶ σὰν νὰ μὴν ἔφτανε αὐτό, ὑποβάλλονταν σὲ στρατιωτικὰ καψόνια, δὲν εἶχαν οὔτε μία ἰδιωτικὴ στιγμὴ οὔτε τὴ μέρα οὔτε τὴ νύχτα, ἔκαναν τὰ πάντα παρουσίᾳ ἐκατοντάδων ἄλλων γυναικῶν, σὲ κάθε βῆμα, σὲ κάθε κουβέντα σκόνταφταν πάνω σ' ἓνα ἄλλο, ἄγνωστο ἄτομο ποὺ ὑπέφερε ἐξίσου. Μέσα στὴ μάζα, σὲ κάθε παράπηγμα, ὑπῆρχαν ἴσως ἓνα-δύο πλάσματα ποὺ σὲ τραβοῦσαν· ἡ μεγάλη πλειονότητα ὅμως ἦταν ἀφόρητες σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς τους. Οἱ Ἕς Ἕς τὶς ἄφηναν νὰ παγώνουν, νὰ πεθαίνουν τῆς πείνας, τὶς ἔβαζαν νὰ δουλεύουν σκληρά, ἔβαζαν τὶς φωνὲς σ' ὀλόκληρες γυναῖκες, τὶς κατσάδιαζαν, ἀκόμη καὶ τὶς ἔδερναν.

Ἡ ἀπώλεια καὶ μόνο τῆς ἐλευθερίας φτάνει γιὰ ν' ἀλλάξει

κάθε πλάσμα μέχρι τὰ τρίςβαθα τῆς ὑπαρξῆς του. Ὅταν ὅμως τὰ καθημερινὰ βάσανα τοῦ ἐγκλεισμοῦ περικλείουν καὶ τὸν διαρκὴ φόβο τοῦ θανάτου, ὁ κρατούμενος παθαίνει τέτοιο τρομερὸ κλονισμό, ποὺ οἱ ἀντιδράσεις του δὲν μποροῦν πλέον νὰ χαρακτηριστοῦν φυσιολογικές. Ἄλλοι γίνονται ἀχαλίνωτα ἐπιθετικοὶ γιὰ νὰ ὑπερασπίσουν τὴ ζωὴ τους, ἄλλοι δουλοπρεπεῖς, χαμερπεῖς καὶ ἔτοιμοι νὰ προβοῦν σὲ κάθε λογῆς προδοσία, καὶ ἄλλοι παραιτοῦνται, βυθίζονται σὲ μαύρη ἀπόγνωση καὶ δὲν ἀντιστέκονται μήτε στὴν ἀρρώστια μήτε στὸν θάνατο.

Κάθε κρατούμενος στὴ διάρκεια τοῦ ἐγκλεισμοῦ του περνᾷ διάφορα στάδια. Ἐὰν δὲν κατορθώσει νὰ ξεπεράσει τὸ ἀρχικὸ σοκ ποὺ παθαίνει μόλις πατήσῃ στὸ στρατόπεδο, διατρέχει μεγάλο κίνδυνο. Γιὰ νὰ ἐπιβιώσῃ, πρέπει νὰ προσαρμοστῆς κατὰ κάποιον τρόπο σ' αὐτὴ τὴν ἀκραία κατάσταση, πρέπει, ὅσο τρομακτικὴ κι ἂν εἶναι ἡ νέα σου ζωὴ, νὰ τῆς δώσεις κάποιο νόημα. Τὸ νὰ ὑπερβεῖ κανεὶς τὸν ἑαυτό του καὶ νὰ βρεῖ μιὰ νέα ἰσορροπία ἐλάχιστοι τὸ καταφέρνουν. Ἡ Μίλενα τὸ κατόρθωσε, παρόλο ποὺ εἶχε ἔρθῃ ἄρρωστη στὸ στρατόπεδο. Τὸ γεγονός ὅτι ἤδη ἀπὸ τὶς πρῶτες ταραχώδεις μέρες τῆς παραμονῆς της στὸ Ράβενσμπρουκ ἐνδιαφέρθηκε μὲ πάθος γιὰ τὴν τύχη τῶν ἄλλων κρατουμένων ἀποδεικνύει τὸ ψυχικὸ της σθένος.

Ἡ Μίλενα ἀνῆκε ἀκόμη στὴν κατηγορία τῶν νεοφερμένων ποὺ τὶς εἶχαν σὲ καραντίνα καὶ τοὺς ἐπέτρεπαν νὰ βγαίνουν ἀπὸ τὸ παράπηγμά τους μόνο γιὰ τὸν σύντομο καθημερινὸ «περίπατο», ξεχωριστὰ ἀπὸ τὶς ἄλλες γυναῖκες. Ἐγώ, παρὰ τὴν ἀπαγόρευση, ἀνακατευόμουν καθημερινὰ μὲ τὶς «νέες προσαγωγές», πράγμα ποὺ ἦταν δυνατὸ μόνον ἐπειδὴ, ὡς μπλοκέλτεστε,⁵ ὑπεύθυνη στὸ παράπηγμα τῶν μαρτύρων τοῦ Ἰεχωβᾶ, φοροῦσα πράσινο περιβραχιόνιο ποὺ μοῦ ἐπέτρεπε

5. Μπλοκέλτεστε (Blockälteste): κατὰ κυριολεξία «πρεσβυτέρα τοῦ παραπήγματος». Στὴν ἀργκό τοῦ στρατοπέδου υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὶς κρατούμενες ἡ τσεχικὴ λέξη «μπλόκοβα» [Σ.τ.Ἐ.].

μιὰ κάποια ἐλευθερία κινήσεων στὸ στρατόπεδο. Ἔτσι λοιπὸν ἡ Μίλενα μὲ περιμένε κάθε μέρα στὸ τεῖχος τῶν δακρῶν. Ἦξερα πολὺ καλὰ πόσο ὑπέφεραν οἱ γυναῖκες στὸ στρατόπεδο τὶς πρῶτες ἐβδομάδες, ὅταν ὅλη τούτη ἡ φρίκη ἦταν ἀκόμη πρωτόγνωρη. Ἡ Μίλενα ὅμως δὲν σπαταλοῦσε λόγια γιὰ τὰ προσωπικά της βάσανα. Στὶς συναντήσεις μας, ἐκεῖνο ποὺ κυριαρχοῦσε ἀπόλυτα ἦταν τὸ δημοσιογραφικὸ της πάθος. Ποτὲ ἀργότερα δὲν ξαναβρῆκα δημοσιογράφο ποὺ νὰ κατέχει τόσο καλὰ τὸ ἐπάγγελμα του ὅσο ἐκείνη. Ἡ Μίλενα εἶχε τὸ χάρισμα τῆς διαίσθησης, τὴν ικανότητα μὲ τὴν πρώτη κιόλας ἐρώτηση ποὺ ἀπηύθυνε στὸν ἄλλο νὰ δημιουργεῖ προσωπικὴ σχέση μαζί του. Δὲν ὑποδύοταν κάποιον, δὲν φοροῦσε προσωπεῖο ἀπέναντι στὸν συνομιλητὴ της. Σὲ κάθε συζήτηση δημιουργοῦσε μιὰ ἀτμόσφαιρα ἀμεσότητας, ἓνα εἶδος ταύτισης μὲ τὸν ἄνθρωπο στὸν ὁποῖον ἔθετε τὶς ἐρωτήσεις. Εἶχε τὸ χάρισμα νὰ μπαίνει στὸ πετσί του.

Ὅταν μὲ ρωτοῦσε γιὰ τὰ βιώματά μου στὴ σοβιετικὴ Ρωσία, ἔμοιαζε κι ἐκείνη σὰν νὰ μὴ ζοῦσε πλέον στὸ παρόν. Ἡ φαντασία της τὴ μετέφερε στὸ δικό μου παρελθόν, κι ἔτσι κατόρθωνε νὰ φωτίζει στὴ μνήμη μου πολλὰ λησμονημένα ἀπὸ καιρὸ, δίνοντάς τους σάρκα καὶ ὅστά. Δὲν ἤθελε νὰ μάθει μόνο γεγονότα, ἤθελε ν' ἀνασύρει ζωντανοὺς ἀπ' τὴ λήθη τοὺς ἀνθρώπους ποὺ εἶχα συναντήσει στὸν μακρὸ δρόμο τοῦ ἐκτοπισμοῦ. Ἦθελε νὰ μάθει, νὰ δεῖ μὲ λεπτομέρειες τὶς ιδιότητες καὶ τὰ χαρακτηριστικά τους. Τί ἔλεγαν, πῶς μιλοῦσαν. Ἀκόμη καὶ τραγούδια ἤθελε ν' ἀκούσει ποὺ τραγουδοῦσαν οἱ ταλαίπωροι στὸ μακρινὸ στρατόπεδο. Ὁ τρόπος ποὺ ρωτοῦσε ἔμοιαζε μὲ πράξη δημιουργίας, κι ἔτσι γιὰ πρώτη φορὰ μπόρεσα ἱστορώντας νὰ δώσω μορφή στὴν ἀφήγηση τῆς ζωῆς μου. Ἦταν σὰν νὰ μοῦ μετέδιδε τούτη τὴν ικανότητα ἡ Μίλενα.

Ὅμως ἡ ἐπιθυμία της νὰ μάθει δὲν περιοριζόταν στὸ χρονικὸ τῶν ὄσων εἶχα ζήσει στὴ σοβιετικὴ Ρωσία, ποὺ ἔπρεπε νὰ τὰ διηγοῦμαι σὲ συνέχειες μέρα τὴ μέρα· ἡ Μίλενα ἔκανε ἐρωτήσεις ποὺ μὲ ἀνάγκαζαν νὰ ἐμβαθύνω στὸ πολιτικὸ μου

παρελθόν. «Πόσον καιρό πίστευες στο Κομμουνιστικό Κόμμα;» με ρώτησε κάποτε διακόπτοντας την αφήγησή μου. «Πόσον καιρό ήσουν πεπεισμένη πώς το κόμμα και η Κομιντέρν⁶ είχαν όντως την πρόθεση να έγκαθιδρύσουν επί τῆς γῆς ἓνα πολιτικό και οικονομικό καθεστώς που θα εξασφάλιζε σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους δουλειά, ψωμί και ἐλευθερία;» Πίσα τῆ μνήμη μου και σύντομα θυμήθηκα τὸν καιρὸ τῶν πρώτων ἀμφιβολιῶν γιὰ τὸν κομμουνισμό, πού εἶχαν ἀναδυθεῖ ἐπανειλημμένα ἤδη ἀπὸ τῆ δεκαετία τοῦ 1920, ἀλλὰ πού μονίμως τὶς ἀπωθοῦσε ἡ ἐπιθυμία τοῦ πολιτικοῦ «πιστεύω». Καὶ οἱ δύο μας διαπιστώσαμε, διότι και ἡ Μίλενα στὸ παρελθόν εἶχε ὑποκύψει πρόσκαιρα στὴν κομμουνιστικὴ σωτηριολογία, ὅτι ὁ κομμουνιστῆς εἶναι ἐκπληκτικὰ ἐπινοητικὸς ὅταν θέλει νὰ βρεῖ δικαιολογίες γιὰ τὰ προφανῆ λάθη τοῦ κόμματός του, γιὰ κάθε παραβίαση τοῦ ἀρχικοῦ του προγράμματος, και ὅτι πρέπει πρώτα νὰ τραυματιστεῖ ψυχικὰ βαθιὰ ἀπὸ τὸ κόμμα γιὰ νὰ παραδεχτεῖ τὴν ὑποκρισία τοῦ κομμουνισμοῦ και νὰ βρεῖ τῆ δύναμη νὰ γυρίσει στὸ κόμμα τὰ νῶτα. Καὶ τότε ἀρχίσαμε νὰ ἐρευνῶμε μαζί, ἡ Μίλενα κι ἐγώ, τὶς ρίζες τοῦ κομμουνιστικοῦ κακοῦ.

Ἡ Μίλενα δὲν εἶχε προσωπικὴ ἐμπειρία ἀπὸ τῆ σοβιετικὴ Ρωσία, ἀλλὰ ὅταν ἔμαθε γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1936, γιὰ τὶς πρώτες στημένες δίκες τῆς Μόσχας, ἔφυγε ἀπὸ τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα τῆς Τσεχοσλοβακίας. Ἐκτοτε παρακολουθοῦσε ὡς δημοσιογράφος συστηματικὰ τὸ ἀπάνθρωπο ἔργο τῶν ἐκκαθαρίσεων πίσω ἀπὸ τὸ Σιδηροῦν Παραπέτασμα και, σ' ἓνα τῆς ἄρθρο μὲ θέμα τὰ ψεύδη τῶν σχετικῶν ἐκπομπῶν τοῦ ραδιοφωνικοῦ σταθμοῦ τῆς Μόσχας, ἔθεσε τὰ ἐξῆς ἐρωτήματα στοὺς Ρώσους κομμουνιστές: «Θὰ μᾶς ἐνδιέφερε νὰ μάθουμε τί ἀπέγιναν οἱ Τσέχοι κομμουνιστές και ἀπλοὶ ἐργάτες πού

6. Κομιντέρν: ἀκρωνύμιο τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς (Коммунистического Интернационала/Communist International), γνωστῆς και ὡς Τρίτης Διεθνοῦς (1919-1943) [Σ.τ.Ἐ.].

ἐδῶ καὶ χρόνια κατέφυγαν στὴ σοβιετικὴ Ρωσία. [...] Μήπως στὸ τέλος θὰ μαθαίναμε ὅτι στὴν πλειονότητά τους εἶναι στὶς φυλακές;» – «Ἔτσι καὶ ὄχι διαφορετικά», συνέχιζε στὸ ἄρθρο της, «μεταχειρίζονται οἱ Σοβιετικοὶ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἦταν τόσο ἀνόητοι ὥστε πίστεψαν πὼς τὸ νὰ εἶσαι κομμουνιστὴς σημαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὸ νὰ εἶσαι ὑπὸ σοβιετικὴ προστασία». Κι ἔπειτα, ἀφοῦ ἀναφέρθηκε στὴ θλιβερὴ μοίρα τῶν Γερμανῶν κομμουνιστῶν προσφύγων στὴν Τσεχοσλοβακία, ἔκλεισε τὸ ἄρθρο της ὡς ἐξῆς: «Ἀνάμεσά τους [ἀνάμεσα στοὺς κομμουνιστὲς πρόσφυγες] ὑπάρχουν ἀνθρωποὶ ποὺ τοὺς ἐκτιμῶ βαθύτατα, καὶ ἄλλοι ποὺ τοὺς περιφρονῶ βαθύτατα. Ἀλλὰ γιὰ ὅποιον κι ἂν πρόκειται, ἡ προσωπικὴ μου ἀντιπάθεια δὲν θὰ πῆγαινε ποτὲ τόσο μακριὰ ὥστε νὰ τοῦ εὐχθῶ νὰ γίνει δεκτὸς ἀπὸ τὴν “πατρίδα” τοῦ παγκόσμιου προλεταριάτου».⁷

Οἱ γνώσεις της ὅμως γιὰ τὶς ἀπάνθρωπες συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν «πατρίδα τοῦ παγκόσμιου προλεταριάτου» ἦταν καθαρὰ θεωρητικὲς, πράγμα ποὺ ἐξηγοῦσε τὴν ἔνταση μὲ τὴν ὁποία παρακολουθοῦσε τὶς ἀφηγήσεις μου. Τί ξέρανε τότε, τὸ 1940, στὴ Δύση γιὰ μαζικὲς συλλήψεις καὶ γιὰ στρατόπεδα σκλάβων στὴ Ρωσία; Ἡ Μίλενα συνέλαβε ἀμέσως τὴ σημασία αὐτῆς τῆς μαρτυρίας ποὺ εἶχε ἰσχύ τεκμηρίου, καὶ νομίζω πὼς δὲν γνωρίζομασταν παρὰ μόλις μιὰ ἐβδομάδα ὅταν μοῦ ἀνέπτυξε κιόλας τὸ σχέδιό της: «Ὅταν θὰ εἴμαστε καὶ πάλι ἐλεύθεροι, θὰ γράψουμε μαζὶ ἓνα βιβλίο». Στὴ φαντασία της γεννήθηκε ἓνα βιβλίο γιὰ τὰ στρατόπεδα συγκέντρωσης καὶ τῶν δύο δικτατοριῶν, τὰ συνεχῆ «προσκλητήρια», τὶς παρελάσεις ἐνστόλων κατὰ φάλαγγες, τὸν ἐξευτελισμὸ ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων καὶ τὴ μετατροπὴ τους σὲ σκλάβους: στὴ μία δικτατορία στὸ ὄνομα τοῦ σοσιαλισμοῦ, στὴν ἄλλη γιὰ τὸ καλὸ καὶ τὴν προκοπὴ ἐκείνων ποὺ ἀνήκουν στὴ ράτσα τῶν κυριῶν.

7. Μίλενα Γιέσενσκα, «Μιὰ καλὴ συμβουλὴ ἀξίζει χρυσάφι», *Πρξίτομνοστ*, 8.3.1939 [Σ.τ.Ἐ.].

Τὸ βιβλίο θὰ εἶχε τίτλο «Ἡ ἐποχὴ τῶν στρατοπέδων συγκέντρωσης». Ἀκούγοντας αὐτὴ τὴν πρόταση, βουβάθηκα τρομαγμένη. Νὰ γράψω βιβλίο! Μὰ τί ιδέα εἶχε ἡ Μίλενα γιὰ μένα; Ἐγὼ δὲν ἤμουν ικανὴ νὰ μεταφέρω στὸ χαρτὶ οὔτε μιὰ ἀράδα! Ἡ Μίλενα ὅμως, συνεπαρμένη ἀπ' τὸ μελλοντικὸ μας ἔργο, δὲν κατάλαβε τὸν τρόπο μου. Μοῦ περιέγραφε κιόλας τὸν τρόπο πού θὰ δουλεύαμε μαζί: «Ἐσὺ θὰ γράψεις τὸ πρῶτο μέρος, ὅλα ὅσα μοῦ διηγήθηκες, καὶ τὸ δεύτερο μέρος, ὅλα ὅσα βιώνουμε ἐδῶ, θὰ τὸ γράψουμε μαζί...». Ὅταν ξαναβρῆκα τὴ μιλιὰ μου κι ἀντέτεινα συνεσταλμένα πῶς δὲν εἶχα καθόλου τὴν ικανότητα νὰ γράφω, στάθηκε μπροστὰ μου, μ' ἔπιασε τρυφερὰ ἀπὸ τὴ μύτη, ὅπως κάνουμε μὲ τὰ κουταβάκια, καὶ εἶπε: «Τί εἶναι αὐτὰ πού λές, Γκρέτουςκα, ἕνας ἄνθρωπος πού μπορεῖ καὶ διηγεῖται ὅπως ἐσύ, μπορεῖ καὶ νὰ γράφει. Ἐγὼ ἔχω πολὺ μεγαλύτερο πρόβλημα. Ἐγὼ δὲν μπορῶ νὰ περιγράψω οὔτε κἀν ἕναν ἄνθρωπο πού μπαίνει ἀπὸ μιὰ πόρτα. Ἐκτὸς τούτου, πρέπει νὰ ξέρεις πῶς κάθε ἄνθρωπος ξέρει νὰ γράφει, ἐὰν δὲν τυχαίνει νὰ εἶναι ἀναλφάβητος. Ἀπλῶς ἐσένα σὲ χάλασαν στὸ πρωσικὸ σχολεῖο. Ἀκόμη φοβᾶσαι τίς σχολικὲς ἐκθέσεις!».

Ἐὰν κάποιος, ὅπως ἐγὼ, ἦρθε στὸν κόσμο κι ἀνατράφηκε στὸ Πότσνταμ, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ μιλάει γιὰ συναισθήματα, γιὰ ἀγάπη, γιὰ βαθὺ πόνο καὶ μεγάλη εὐτυχία. Τέτοιες ἀναστολές ὅμως στὴ Μίλενα ἦταν ἄγνωστες. Γελοῦσε μ' ἐμένα, τὸν «Πρῶσο ἀνθρωπάκο», ὅπως μ' ἔλεγε. Καὶ τὸν ἑαυτὸ της ὅμως τὸν ἀποκαλοῦσε συχνὰ «Τσέχο ἀνθρωπάκο», καὶ δὲν ἦταν διόλου φειδωλὴ στὴν κριτικὴ τῶν ιδιοτήτων καὶ τοῦ χαρακτήρα τοῦ λαοῦ της, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔτρεφε τρυφερὴ ἀγάπη ἀνάμεικτη μὲ ὀδύνη. Παρ' ὅλα αὐτὰ ποτὲ δὲν ἀνακάλυψα στὴ Μίλενα τὸ παραμικρὸ ἴχνος σοβινιστικῆς στενομυαλιᾶς, μιᾶς ιδιότητος πού δυστυχῶς ἦταν ἐξαιρετικὰ διαδεδομένη μεταξὺ τῶν κρατουμένων διαφορετικῶν ἐθνικοτήτων στὸ Ράβενσμπρουκ.

Ἡ Μίλενα, πού δὲν ἄφηνε τίποτε χωρὶς νὰ τὸ ρωτήσῃ, σύν-

τομα έμαθε για τον μεγάλο μου πόνο. Κάποια στιγμή έφερε την κουβέντα στον Χάιντς Νόμαν. "Ήθελε να μάθει τί είδους άνθρωπος ήταν. Στην ερώτησή της «Τόν αγάπησες πολύ;» μου ήταν αδύνατο να απαντήσω, με πνίγανε τὰ δάκρυα. Από τότε που ο Χάιντς είχε εξαφανιστεί στη Μόσχα, από τότε που ήρθε και τον πήρε ή "Εν-Κά-Βέ-Ντέ, είχαν περάσει μόνο τρία χρόνια. Χρόνια στά όποια με καταδίωκαν διαρκώς οί πιό βασανιστικοί εφιάλτες για τὸ τέλος του κι όπου έχασα κάθε ελπίδα να τον ξαναδώ. Τώρα ή Μίλενα ξανάνοιγε τούτη την πληγή. 'Η άπελπισία που με τὸ ζόρι κατέπνιγα με κατακυριεύσε πάλι. 'Ελάχιστοι άνθρωποι έχουν τὸ χάρισμα να παρηγοροῦν. Για να τὸ κάνουν, πρέπει να νιώθουν τὸν πόνο σου, να συμπάσχουν. 'Η Μίλενα με βοήθησε να γιατρευτῶ και βρήκε τὸν τρόπο ν' άγγίξει τὴν καρδιά μου.

Κάθε φορά που συναντιόμασταν, με τρώμαζε ή χλωμάδα της και τὰ πρησμένα της χέρια. "Ήξερα ότι πονοῦσε, πὼς κατὰ τὸ πολύωρο προσκλητήριο για τὸ μέτρημα στον δρόμο του στρατοπέδου κρύωνε και πὼς οὔτε τὴ μέρα μπορούσε να ζεσταθεῖ οὔτε τὴ νύχτα κάτω άπ' τὴ λεπτή κουβέρτα. 'Εντούτοις, όποτε έφερνα τὴν κουβέντα στα δικά της βάσανα, εκείνη τὴ γύριζε γελώντας άλλου· και πάντα κατόρθωνε να διασκεδάζει τὸς άνησυχίες και τὸς φόβους μου. Τὸ 1940 έδινε τὴν έντύπωση ανθρώπου που δέν είχε καμφθεῖ τὸ ήθικό του, ανθρώπου γενναίου, γεμάτου πρωτοβουλίες. Τὸ δυνατὸ πνεῦμα της έβγαине άκόμη νικητὴς στη μάχη με τὸ έξασθενημένο της κορμί.

'Επίσης μου ήταν σαφές ότι υπέφερε από πείνα, αλλά δέν εῖπε ποτε λέξη για τὴν πείνα της. Μιά φορά δέν άντεξα άλλο και τὴς πήγα τὴ μερίδα μου τὸ ψωμί, γιατί εγὼ ήξερα πολὺ καλά τί θα πεῖ πείνα. 'Εκνευρισμένη άπώθησε τὸ χέρι μου. 'Η αντίδρασή της ήταν για μένα έντελῶς άκατανόητη. Μοῦ εξήγησε τὸν λόγο πολὺ άργότερα: και μόνον ή σκέψη πὼς θα τὴς έδινά εγὼ ψωμί τὴς φαινόταν φοβερή, γιατί στη φιλία μας ήθελε να εῖναι αὐτὴ που δίνει. "Ήθελε να μου χαρίζει και να με φρον-

τίζει εκείνη. "Όταν τῆς εἶπα πῶς εἶχα συγγενεῖς, μάνα κι ἀδελφια, φάνηκε ἀπογοητευμένη, σχεδὸν δυστυχῆς. Εὐχόταν νὰ ἦμουν ὀλομόναχη στὸν κόσμον καὶ νὰ ἐξαρτιέμαι μόνον ἀπὸ τὴ δική της φροντίδα, τὴ δική της βοήθεια. Γιὰ τὴ Μίλινα, φιλία σήμαινε νὰ κάνεις τὸ πᾶν γιὰ τὸν ἄλλον, νὰ τοῦ τὰ δίνεις ὅλα, νὰ θυσιάζεσαι γι' αὐτόν.

* * *

Καὶ μόνον ἡ παρουσία της ἦταν μιὰ διαρκῆς διαμαρτυρία ἐναντίον τοῦ στρατοπεδικοῦ καθεστῶτος. Δὲν βιάδιζε ποτὲ σωστὰ στὴ γραμμὴ τῶν πεντάδων, δὲν στεκόταν ὅπως ὄριζε ὁ κανονισμὸς κατὰ τὸ μέτρημα, δὲν τάχυνε τὸ βῆμα της ὅταν ἀκουγε τὴ σχετικὴ διαταγή, δὲν ἐρωτοτροποῦσε μὲ τοὺς ἀνωτέρους στὴν ἱεραρχία. Καμία λέξη ἀπὸ τὸ στόμα της δὲν ἦταν «ἀρμόζουσα σὲ στρατόπεδο». Κι ἐνῶ οἱ "Ες "Ες παραδόξως ὀπισθοχωροῦσαν μπροστὰ στὴν ἀνωτερότητα τῆς Μίλινα, οἱ πολιτικὲς κρατούμενες καὶ οἱ ἐπικεφαλῆς τους, οἱ φανατικὲς τῆς πειθαρχίας κομμουνίστριες, πολλὲς φορὲς ἐκνευρίζονταν μὲ τὴ συμπεριφορὰ της. Θυμᾶμαι ἓνα ἀπογευματινὸ μέτρημα. Ἦταν ἀνοιξὴ καὶ τὰ δέντρα πίσω ἀπὸ τὸ τεῖχος τοῦ στρατοπέδου μόλις ἄρχιζαν νὰ πρασινίζουν. Ὁ ἀέρας ἀπὸ ἐκεῖ ἔφτανε ὡς ἐμᾶς ἀπαλὸς καὶ εὐωδιαστός. Δὲν ἀκουγόταν ὁ παραμικρὸς ἦχος. Ἡ Μίλινα ξέχασε ἐντελῶς προσκλητήριο καὶ στρατόπεδο, ἴσως ὄνειρευόταν καὶ εἶχε μεταφερθεῖ νοερά σὲ κάποιον πάρκο στὰ περίχωρα τῆς Πράγας, μέσα στοὺς κρόκους ποὺ φύτρωναν στὴ χλόη. Ξάφνου ἄρχισε νὰ σφυρίζει σιγανὰ ἓνα τραγουδάκι... Τὸ γεγονὸς προκάλεσε τὸ ἀγανακτισμένο ξέσπασμα τῶν κομμουνιστριῶν γύρω της! Καὶ ἡ πικρὴ διαπίστωση τῆς Μίλινα: «Αὐτὲς καλὰ τὴν ἔχουν, αὐτὲς γεννήθηκαν κρατούμενες, ἔχουν τὴν πειθαρχία στὸ αἷμα τους!».

Μιὰ ἄλλη φορὰ βιάδιζε ἀνάμεσα στὶς κρατούμενες στὸν δρόμο τοῦ στρατοπέδου γιὰ τὸ «προσκλητήριο ἐργασίας». Ἐγὼ στεκόμουν στὴν ἄκρη γιὰ νὰ τῆς γνέψω. Μὲ κοίταξε, ἔβγαλε

ἀπότομα τὸ ὑποχρεωτικὸ μαντίλι ἀπὸ τὸ κεφάλι της καὶ ἔσεισε γελώντας τὸ λευκὸ πανὶ πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν παγωμένων κρατουμένων καὶ τῶν ἀναυδῶν Ἔς Ἔς.

Τὸ μίσος ὅμως τῶν κομμουνιστριῶν γιὰ τὴ Μίλενα εἶχε καὶ ἄλλες ρίζες. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀκόμη, ὅταν πρωτοσυναντιόμασταν στὸν περίπατο, οὔτε καλὰ καλὰ γιὰ μισὴ ὥριτσα, οἱ κομμουνίστριες κρατούμενες ἀπὸ τὴν Τσεχοσλοβακία δὲν ἔβλεπαν τὴ φιλία μας μὲ καλὸ μάτι. Εἶχα μιλήσει, φυσικὰ, στὴ Μίλενα γιὰ τὴν ἀνάκρισή μου ἀπὸ τὶς Γερμανίδες κομμουνίστριες καὶ πολὺ φοβόμουν ὅτι θὰ πάθαινε κι ἐκεῖνη κάτι παρόμοιο. Γι' αὐτὸ καὶ ἦταν μεγάλη ἢ ἐκπληξή μου ὅταν μὲ πληροφόρησε πῶς, παρότι εἶχε ξεκόψει ἀπὸ τὸ ΚΚ, οἱ Τσέχες κομμουνίστριες δὲν τὴ μεταχειρίζονταν σὰν προδότρια· ἀπεναντίας, τὴ φλερτάριζαν μὲ ζῆλο, μάλιστα τῆς εἶχαν βρεῖ κι ἓνα προνομιούχο πόστο στὸ ἀναρρωτήριο τοῦ στρατοπέδου. Αὐτὸ ἦταν ἀπολύτως μέσα στὶς δυνατότητες τῶν κρατουμένων, γιατί στὸ Ράβενσμπρουκ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ καθεστῶς σὲ ἄλλα στρατόπεδα ὅπου τὸ πάνω χέρι τὸ εἶχαν οἱ ποινικοί, ἡ διοίκηση τῶν Ἔς Ἔς διευκόλυνε τὴ δουλειὰ της εἰσάγοντας κάποιου εἶδους αὐτοδιοίκηση τοῦ στρατοπέδου, σύστημα τὸ ὁποῖο στηριζόταν κατὰ κύριο λόγο στὶς πολιτικὲς κρατούμενες· τοὺς ἔδιναν συγκεκριμένα «πόστα», δημιουργώντας κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο μιὰ τάξη προνομιούχων, ἓνα εἶδος ἐλίτ. Ἡ διοίκηση τῶν Ἔς Ἔς διόριζε «ταχυδρόμους τοῦ στρατοπέδου», ὑπεύθυνες τῶν παραπηγμάτων, ἐργοδηγούς, διοικητικὲς ὑπαλλήλους, νοσοκόμες, ἀργότερα ἀκόμη καὶ γιατροὺς, καὶ φυσικὰ τὶς ἀστυνομικοὺς τοῦ στρατοπέδου. Οἱ κρατούμενες ποὺ εἶχαν τέτοια πόστα μεσολαβοῦσαν κατὰ κάποιον τρόπο ἀνάμεσα στὴ διοίκηση τῶν Ἔς Ἔς καὶ τὴ μάζα τῶν σκλάβων τῆς δουλειᾶς. Ἀναλαμβάνοντας τέτοιες ὑπηρεσίες μπορούσαν νὰ βοηθήσουν ἀποφασιστικὰ τὶς συκρατούμενές τους, καὶ ὄντως πολλὲς ἔκαναν ὅ,τι μπορούσαν γιὰ ν' ἀπαλύνουν τὰ βάρη τῆς ζωῆς στὸ στρατόπεδο· ἀλλὰ μπορούσαν κάλλιστα – φαινόμενο ὅχι σπάνιο – νὰ ταυτιστοῦν μὲ τοὺς Ἔς Ἔς, τοὺς καταπιεστές. Ἐπει-

δὴ ὁ ἀριθμὸς τῶν κρατουμένων μεγάλωνε διαρκῶς, οἱ Ἕς Ἕς χρειάζονταν ὄλο καὶ περισσότερες κρατούμενες γιὰ τέτοιου εἴδους ὑπηρεσίες καὶ ἦταν ἀπολύτως διατεθειμένοι νὰ λάβουν ὑπόψη τους τὶς σχετικὲς προτάσεις τῶν κρατουμένων γυναικῶν, ποὺ ἦταν πολὺ καλύτερα ἐνημερωμένες γιὰ τὶς ἐπαγγελματικὲς ικανότητες τῶν συγκρατούμενών τους. Οἱ κομμουνίστριες στὸ Ράβενσμπερουκ φρόντιζαν φυσικὰ νὰ ἐξασφαλίζουν καλὰ πόστα σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὶς συντροφισσές τους. Γι' αὐτὸ εἶναι πράγματι ἀπορίας ἄξιον τὸ ὅτι βοήθησαν μιὰ πολιτικὴ ἀντίπαλο, ἀπόδειξη τῆς δύναμης ποὺ ἐξέπεμπε ἡ προσωπικότητα τῆς Μίλενα.

Ἀλλὰ ἡ φιλία τῆς μαζὶ μου παραπήγαινε γιὰ τὶς κομμουνίστριες. Ἡ ἐκπρόσωπός τους Πάλετσκοβα καὶ ἡ Ἴλσα Μάχοβα τὴν πλησίασαν καὶ τῆς ἔθεσαν τὸ ἐρώτημα ἐὰν ἤξερε πὼς εἶμαι τροτσκίστρια ποὺ διέδιδε αἰσχρὰ ψεύδη γιὰ τὴ σοβιετικὴ Ρωσία. Ἡ Μίλενα ἄκουσε ἤρεμα τὸ ξέσπασμα αὐτὸ τοῦ μίσους κι ἔπειτα ἀπάντησε πὼς τῆς εἶχε δοθεῖ ἤδη ἡ εὐκαιρία νὰ σχηματίσει ἰδία ἀντίληψη ὅλων αὐτῶν ποὺ ἐγὼ ἐξιστοροῦσα γιὰ τὴ σοβιετικὴ Ρωσία καὶ πὼς δὲν ἀμφέβαλλε γιὰ τὴν ἀξιοπιστία μου. Λίγο μετὰ τὴν πρώτη αὐτὴ προειδοποίηση, οἱ κομμουνίστριες τῆς ἀνακοίνωσαν, δίκην τελεσιγράφου, ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀποφασίσει ἐὰν θὰ παρέμενε στὴν τσεχικὴ κοινότητα τοῦ Ράβενσμπερουκ ἢ θὰ ἐπέλεγε τὴ φιλία μὲ τὴ Γερμανίδα Μπούμπερ-Νόμαν. Ἡ Μίλενα ἔκανε τὴν ἐπιλογή τῆς ξέροντας ἐκ τῶν προτέρων ποιές θὰ ἦταν οἱ συνέπειες. Καὶ πράγματι, μετὰ ἀπ' αὐτὸ κυνηγήθηκε ἀπὸ τὶς κομμουνίστριες μὲ τὸ ἴδιο φανατικὸ μίσος ποὺ κυνήγησαν κι ἐμένα.

«ΕΡΩΣ ΦΙΛΟΤΗΤΟΣ»

Μαργκαρέτε Μπουϊμπερ-Νόουμαν και Μίλενα Γιέσενσκα

Όλα τὰ ἔργα τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας τὰ χωρίζω σὲ δύο κατηγορίες: αὐτὰ ποὺ ἐπιτρέπονται κι αὐτὰ ποὺ γράφτηκαν χωρὶς ἄδεια.

ΟΣΙΠ ΜΑΝΤΕΛΣΤΑΜ, *Ἡ τέταρτη πρόζα*.¹

ΕΑΝ ΚΑΤΑΦΕΡΕΙ ΚΑΝΕΙΣ ΝΑ ΕΝΗΛΙΚΙΩΘΕΙ, νὰ ώριμάσει καὶ νὰ γεράσει χωρὶς νὰ χάσει τὴ ζωνερὴ παρουσία τῶν παιδικῶν καὶ ἐφηβικῶν του χρόνων, καὶ ἐὰν συνεχίζει πάντα νὰ διαβάζει μὲ ἐπιμέλεια γιὰ ἀλλότρια πάθη, ἀλλοτινῶν καιρῶν, μπορεῖ ἐνδεχομένως ἔτσι, διὰ τῆς μελέτης, νὰ σχηματίσει μιὰν ἀγνωστη μέχρι τότε γι' αὐτόν, καθότι προσωπικὰ ἐπιλεκτικὴ, ἀντίληψη τῆς ὄντογένεσης. Ὡσὰν ἡ ἐνασχόληση καὶ ἡ προσπάθεια νὰ κρατήσῃ ζωντανὸ τὸ δικό του παρελθόν — μὲ τὰ μυθολογικὰ ὡς πρὸς τὸ νόημα καὶ τὴν ἔνταση συμβάντα —, συνδυασμένη μὲ τὴν εἰς βάθος ἀνάκτηση τοῦ παρελθόντος κάποιων ἀγαπητῶν ἀνθρώπων ξεχωριστῶν ἐποχῶν, νὰ ἐπιφέρουν καὶ μιὰν ἀλλιῶτικη ἀντίληψη τῆς διάρκειας, ἓνα εἶδος διεσταλμένης καὶ διευρυμένης γενεαλογίας. Ἐτσι, ἀκόμη καὶ γιὰ τὶς λεπτομέρειες, διαβάζοντας παραδείγματος χάριν τὸν Ζὺλ Βαλλές, μπορεῖ κανεὶς νὰ διαπιστώσῃ ὅτι ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι

1. Ossip Mandelstam, *La quatrième prose*: συλλογὴ κειμένων καὶ μετάφραση ἀπὸ τὰ ρωσικὰ ἀπὸ τὸν André Markowicz, Christian Bourgois, Παρίσι 2006, σ. 21 (1η ἔκδοση: 1993). Σημειῶνῶ ἐπ' εὐκαιρίᾳ ὅτι οἱ μεταφράσεις στὰ ἑλληνικὰ τῶν διαφόρων κειμένων, ὅταν δὲν ἀναφέρεται ὄνομα μεταφραστῆ, εἶναι δικές μου καὶ γίνονται ἀπὸ τὴ γλώσσα ποὺ ἀναγράφεται στὴν παραπομπή.

πρωτοπόροι που από την παιδική τους ήδη ηλικία έκαναν τόν ψόφιο κοριό, έμφανιζόμενοι άβουλοι και βαριεστημένοι στη μαμά τους, για να αποτρέψουν τó κατασταλτικό βλέμμα της και τόν έλεγχο τής χαράς τους.² ή πάλι, διαβάζοντας τις περιγραφές του Κροπότκιν για τή νεολαία των Ναρόντνικι και των Μηδενιστών στην τσαρική Ρωσία του 1860 και του 1870, να ανακαλύψει ότι, εκτός από τήν ταρχοποιό απέχθεια για τις κοινωνικές συμβάσεις, είχαν κι αυτοί σέ εκτίμηση τά στρογγυλά γυαλάκια με τά χρωματιστά κρύσταλλα, πανομοιότυπα με εκείνα των ψυχεδελικών μας χρόνων.³

Έκ των ύστερων σκέφτομαι ότι με αυτό τó πνεύμα θά είχα διαβάσει κατά τά τέλη τής δεκαετίας του '80 τή Μαργκαρέτε Μποϊμπερ-Νόουμαν, άφου τόσο έντονα μου είχε έντυπωθει ή πρώτη της συνάντηση με τή Μίλενα Γιέσενσκα. Γνωστή τότε και σ' έμένα ως «Μιλένα», μόνο με τó μικρό της όνομα κι αυτό παρατονισμένο, ή Μίλενα Γιέσενσκα ήταν στά νεανικά της χρόνια ή παραλήπτρια των περίφημων έπιστολών του Κάφκα.

Η γνωριμία τους έγινε τόν Όκτώβριο του 1940, όγδόντα χιλιόμετρα βορειώς του Βερολίνου, στο γυναικειό στρατόπεδο συγκέντρωσης του Ράβενσμπρουκ, διά χειραψίας.

Ό πολιτισμός τής χειραψίας! Ευθύς, ειλικρινής, άρρενωπός. Δέν ξέρω γιατί, αλλά έχω τήν αίσθηση ότι δέν θάλλει σέ γυναικειό περιβάλλον, παρ' όλα τά έγνωσμένα προτερήματά του. Ίσως διότι, με μια σύντομη ύπόσχεση φιλίας, διά τής άφής, καταργείται, αλλά και ταυτοχρόνως πιστοποιείται, ένα έλεύθερο μεσοδιάστη-

2. Βλ. τήν αυτοβιογραφική του τριλογία *L'enfant, Le bachelier, L'insurgé* [*Παιδί, Απόφοιτος Λυκείου, Έξεγερμένος*], κριτική έκδοση, παρουσίαση, ύπομνηματισμός και σημειώσεις του Roger Bellet, Gallimard/Bibliothèque de la Pléiade, Παρίσι 1990, τόμ. ΙΙ (1871-1885). Έδω ένδιαφέρει ιδιαιτέρως ή ένότητα *Παιδί*, που έχει μεταφραστεί και στα έλληνικά από τή Γιούλη Άναστοπούλου, Άποσπερίτης, Άθήνα 1992.

3. Βλ. τήν αυτοβιογραφία του Πέτρ [sic] Κροπότκιν, *Άναμνήσεις ένός επαναστάτη*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Γεωργία Γιαννακοπούλου, Νησίδες, Σκόπελος 2003 (τίτλος πρωτοτύπου: *Memoirs of a Revolutionist*, 1899).

μα, αὐτὴ ἡ ἀπόσταση ἢ τὸ κενὸ ποὺ πρὸς στιγμὴν γίνεται ἐμφανὲς προκειμένου νὰ διαχωριστοῦν, ἀλλὰ καὶ ἰδεατὰ νὰ συγκροτηθοῦν, οἱ ἀτομικότητες τῶν συνευρισκομένων. Σπάνια σὲ δύο γυναῖκες δίνεται ἡ ἱστορικὴ εὐκαιρία νὰ διαφυλάξουν ἀμοιβαῖα, ἢ μία ἐνώπιον τῆς ἄλλης, τοῦτο τὸ διάκενο. Σκέφτομαι ὅτι μὲ τίς χειραφίες ἴσως νὰ συμβαίνει κάτι ἀνάλογο μὲ αὐτὸ ποὺ γίνεται καὶ μὲ τίς τσέπες. Ποτὲ δὲν θεωρήθηκαν ἀπαραίτητες γιὰ τίς γυναῖκες καὶ τὰ ἐνδύματά τους, παρόλο ποὺ ἡ χρησιμότητα καὶ ἡ σημασία τους χαίρει παγκόσμιες ἢ, μᾶλλον, καθολικῆς ἀποδοχῆς. Παρόλο δηλαδὴ πού, ἀπὸ τὰ μικράτα, εἶναι ἀπολύτως διαπιστωμένο ὅτι, μαζὶ μὲ σκουπιδάκια, περιέχουν τοὺς πιὸ ποικίλους θησαυροὺς καί, ὡς ἐκ τούτου, παρέχουν στὸν μέχρι τότε —ἀνευ τσεπῶν— μωρουδίστικο ἑαυτὸ καὶ στὸ ἔκθετο καὶ προφανές του κορμάκι τὴν πρώτη τους κρυψώνα. Ἐξἄλλου, ἡ σπουδαιότητά τους δὲν διέλαθε τὴν προσοχὴ οὔτε τοῦ προέδρου Μάο, ἀφοῦ ὁ ἀριθμὸς τῶν τσεπῶν ἦταν ἰκανὸ διακριτικὸ τῆς θέσης στὴν ἱεραρχικὴ κλίμακα τοῦ σοσιαλιστικοῦ στρατοῦ του. Ὅντως, ἡ ἔλλειψη τσέπης στὰ ἐνδύματα, ὅπως καὶ ἡ ἔλλειψη μεσοδιαστήματος —γνωστὴ συνθήκη τῶν μαζῶν—, συχνὰ φαντάζει σὰν ἓνα εἶδος γύμνιας ἢ ψυχικῆς ἐξαθλίωσης ποὺ ἐπιβλήθηκε κι ἐξακολοθεῖ νὰ ἐπιβάλλεται σὲ ὀρισμένες κατηγορίες ἀτόμων. Σὲ ἀνθρώπους δηλαδὴ ποὺ τὰ σώματά τους προσφέρονται γιὰ παντοειδῆ χρῆση ἢ εἶναι ἀδιαλείπτως ἐκτεθειμένα σὲ ἐπιτήρηση, ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς κρατούμενους, ὅρα Γκουαντάναμο, ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ μωρὰ λόγῳ ἐπισημοῦς ἴσως ἀτομικότητας, καί, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, ὅπως γενικὰ συμβαίνει μὲ τίς γυναῖκες, ποὺ τὰ φορέματα, τὰ παντελόνια καὶ τὰ ταγεράκια τους μόνο ψεύτικες καὶ ἀβαθεῖς τσεποῦλες διαθέτουν, ὅταν τίς διαθέτουν.

Ὡστόσο εἶμαι ἀνίκανη νὰ ξαναβρῶ τί ἦταν αὐτὸ ποὺ ἔκανε τὴ δική τους χειραφία νὰ μοῦ φανεῖ τόσο κοριτσιίστικη. Εἶχα ὅμως προσέξει τὴν παράκληση τῆς Μίλενα: «Συστήθηκε λέγοντας: “Μίλενα ἀπὸ τὴν Πράγα”. Γιὰ τὴ Μίλενα ἡ πόλη της ἦταν σημαντικότερη ἀπὸ τὸ ἐπώνυμό της», γράφει ἡ Γκρέτε —χαϊδευτικὸ τοῦ Μαργκαρέτε— καὶ συνεχίζει: «Δὲν θὰ ξεχάσω ποτὲ τὴ χειρονομία, τὸν τρόπο ποὺ μοῦ ἔδωσε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ χέρι, τὴ δύναμη καὶ τὴ χάρη τῆς κίνησης. Ὅταν πῆρα τὸ χέρι της στὸ δικό μου, εἶπε λίγο εἰρωνικά: “Σᾶς παρακαλῶ, μὴ μοῦ τὸ σφίξετε καὶ τὸ τραντάξε-

τε, ὅπως τὸ συνηθίζετε ἐσεῖς οἱ Γερμανοί. Τὰ δάχτυλά μου εἶναι ἄρρωστα...»⁴

Ἐὰν συνέχισα τὴν ἀνάγνωση τοῦ βιβλίου σημειώνοντας ὅλα τὰ ἀποσπάσματα πού ἀναφέρονται στὰ χέρια, ὅπως κάνω ὅταν διαβάζω Ὁμηρο γιὰ νὰ καταλάβω καλὰ πῶς λειτουργεῖ μιὰ λέξη, σίγουρα θὰ ἦταν ἀπὸ ἐπαγγελματικὸ συνήθειο. (Πῶς μετὰ νὰ ψέξεις τοὺς ἐπαγγελματίες;) Μπορεῖ ὅμως νὰ μέτρησε τὸ σημαντικὸ πεδίο τῆς λέξης αὐτὸ καθαυτὸ, ὅπως μοῦ τὸ ἀνοιξαν χέρια πού γνώρισα σὲ κάποιες περιστάσεις: ἡ ἀνάμνηση τῆς μικρῆς μου γροθιάς πού χωροῦσε ὀλόκληρη στὴ χούφτα τῆς μαμάς μου· ἡ ἀνάμνηση τῆς πρώτης φορᾶς πού κατάλαβα πῶς γέρασε, ὅταν τὴν εἶδα μὲ ἐπιμέλεια νὰ τοποθετεῖ ἓνα ἓνα τὰ τηγανητὰ ψαράκια στὴν πιατέλα πιάνοντάς τα μὲ τὴ ρώγα τοῦ δείκτη καὶ τοῦ ἀντίχειρα, ὡσὰν τὰ δάχτυλα νὰ ἔχανε χάσει τὰ νύχια τους, ὡσὰν νὰ εἶχαν παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρπακτικὴ τους χρῆση. Κυρίως ὅμως θὰ πρέπει νὰ ἔταν ἡ ἀνάμνηση κάποιων περιπάτων στὴν πόλη. Συμμαθήτριες στὸ γυμνάσιο καθησυχάζαμε τὴν ταραχὴ τοῦ ἔρωτα τολμώντας, μέσα στὴν τσέπη τοῦ παλτοῦ, νὰ κρατᾶ ἢ μιὰ τὸ χέρι τῆς ἄλλης.

Τὴ συνάντηση τὴν εἶχε ἐπιδιώξει ἡ Μίλινα, ἀπὸ ἐπαγγελματικὴ συνήθεια ἴσως κι αὐτὴ, καθότι πολὺπειρη δημοσιογράφος στὸν πρότερό της βίο. Τότε μὲ αὐτὴ τὴν ιδιότητα ἦταν σεβαστὴ κι «ἐπώνυμη» στὸ στρατόπεδο. Νεοφερμένη στὸ Ράβενσμπρουκ, ἤθελε νὰ μάθει ἀπὸ πρῶτο χέρι ἐὰν ὄντως οἱ Σοβιετικοὶ παρέδιδαν στοὺς ναζι τοὺς ἀντιφασίστες Γερμανοὺς πρόσφυγες πού εἶχαν καταφύγει στὴ Ρωσία.

Ὅμως ἡ Γκρέτε δὲν ἀρχίζει τὸ κείμενό της μὲ αὐτὴ τὴν πρώτη ἐπαφὴ ἀλλὰ μὲ τὸ πρῶτο γράμμα τῆς Μίλινα, ἓνα κομματάκι χαρτί πού κάποια συγκρατούμενη τῆς εἶχε γλιστρήσει στὸ χέρι. Αὐτὸ τὸ κρυμμένο στὴ χούφτα σημεῖωμα πού ἦρθε ἀπὸ χέρι σὲ χέρι εἶναι ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴν πρώτη ἐμφάνιση τοῦ σημαίνοντος «χέρι» στὸ βιβλίο της, καθὼς καὶ γιὰ τὴν πρώτη, σχεδὸν μυστικὴ, ἀναφορὰ της στὴ γραφὴ. Ἴσως μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ ὑπαινισσόταν σιωπηλὰ

4. «*Μίλινα ἀπὸ τὴν Πράγα*», σ. 15-16. Σημειώνουμε ὅτι οἱ παραπομπές στὴν ἀνὰ χεῖρας μετάφραση τοῦ βιβλίου τῆς Μποῦμπερ-Νόμαν θὰ ἐμφανίζονται ἐφεξῆς ὡς: *Μίλινα*.

πώς ήταν υπόχρεη προς τὴ Μίλενα, αὐτὴν ποὺ πρώτη εἶχε θελήσει νὰ τὴν ἀκούσει, πὼς ἢ ἄκρως παρατόλμη ὑπόθεση τῆς γραπτῆς μαρτυρίας ἦταν κι αὐτὴ μιὰ παρακαταθήκη ζωῆς, ἓνα κατὰ κυριολεξία γενέθλιο δῶρο ποὺ τῆς εἶχε κάνει ἡ ἀγαπημένη της. «Στις 21 Ὀκτωβρίου 1940 ἔλαβα τὸ πρῶτο γράμμα ἀπὸ τὴ Μίλενα»:⁵ ἀρχὴ τοῦ κειμένου καὶ ἐναρκτήρια ἡμερομηνία ποὺ τὴ θυμᾶται ἐπακριβῶς, χωρὶς βέβαια νὰ ἀναφέρει πὼς εἶναι καὶ ἡ μέρα τῶν γενεθλίων της.

«Ἡ ἐποχὴ τῶν στρατοπέδων συγκέντρωσης». Ἔτσι ἀποφάσισαν ἀργότερα ὅτι θὰ ὀνόμαζαν τὸ βιβλίο ποὺ θὰ ἔγραφαν μαζί, ἐὰν ποτὲ ἔβγαιναν ζωντανὲς ἀπὸ τὸ Ράβενσμπρουκ. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1940, μέσα στὸ ναζιστικὸ στρατόπεδο, εἶχαν συνείδηση τῆς σύγκλισης δύο κόσμων ποὺ στὴν κοινὴ γνώμη τότε, ἀλλὰ καὶ γιὰ πολλὰ χρόνια μετὰ, παρέμεναν ἐρμητικὰ ἀσύνδετοι. Ἐμᾶς τοὺς νεότερους, καὶ ἰδίως τοὺς «ὀρθόδοξα» πολιτικοποιημένους, μᾶς πῆρε κάμποσες δεκαετίες γιὰ νὰ βυθομετρήσουμε πολιτικὰ τὸν αἰῶνα μας στὸ συγκείμενο στίγμα τῶν στρατοπέδων καὶ νὰ ἀποδεχτοῦμε μὲ τὴ σειρά μας ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ καθοριστικὰ ὅσο καὶ δύσμορφα χαρακτηριστικὰ του εἶναι ἡ «ἐποχὴ τῶν στρατοπέδων». Ἐὰν μοῦ ξέφυγε καὶ εἶπα «τοῦ αἰῶνα μας», εἶναι ἴσως διότι ἡ ἀλλαγὴ αἰῶνα σπάνια ἀποτελεῖ σταθερὸ διαχωριστικὸ ὄροσημο. Δὲν πείθει τόσο εὐκόλα ὅσο ἡ ἀλλαγὴ τῆς ὥρας, ὅπως συμβαίνει κάθε φορὰ ποὺ ὅλοι μαζί, γιὰ οἰκονομία στὸ ἠλεκτρικό, διορθώνουμε τὰ ρολόγια καὶ συναινοῦμε νὰ κερδίσουμε ἢ νὰ χάσουμε τὰ ἐξήντα λεπτὰ τοῦ ὕπνου. Ἡ ἀλλαγὴ αἰῶνα γιὰ πολλὰ ζητήματα ἀπαιτεῖ περισσότερο ἢ λιγότερο χρόνο, εἶναι ἀνοικονόμητη κι ἐπέρχεται ἄλλοτε πρόωρα κι ἄλλοτε, ὑπνώττουσα, ἐκ τῶν ὑστέρων, ἐνίοτε δὲ μὲ τρομακτικὴ καθυστέρηση.

5. *Μίλενα*, σ. 15.